

Principles related to kid's rights in the cyber atmosphere

Ameneh Mazlumzadeh¹, Abdolreza Jamalzadeh^{2*}, Roghayeh Shahabi³

1. PhD Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

3. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Varamin-Pishva Branch, Islamic Azad University, Varamin, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 35-56

Article history:

Received: 11 Nov 2021

Edition: 27 Dec 2021

Accepted: 28 Feb 2022

Published online: 3 Mar 2022

Keywords:

Kids, Kid's Rights, The Cyber Atmosphere, Privacy, Commercial Propagandization, Proper Content

Corresponding Author:

Abdolreza Jamalzadeh

Address:

Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Orchid Code:

0000-0001-8237-4468

Tel:

09126543966

Email:

gamalzadehpro@gmail.com

ABSTRACT

Background and Aim: The discussion of kid's and the cyber atmosphere is one of the important concerns, including in the field of jurisprudence, economics and law; Question is: "What are the rights of kid's in the cyber atmosphere and what is the approach of jurisprudence and law regarding commercial propagandization using kid's in cyberspace is one of the important issues in this regard, which is tried to be examined in this article.

Materials and Methods: This is a descriptive-analytical article using the librarian system to examine the question in question.

Ethical considerations: In this article, the originality of the texts, honesty and trustworthiness have been observed.

Results: A wide range of kid's rights including privacy, good access to cyber atmosphere, protection against sexual harassment and commercial propagandization are the most important principles related to kid's rights in the cyber atmosphere. There is no direct discussion of this in jurisprudence, but the need to protect the rights of the kids, including in commercial propagandization in the cyber atmosphere can be deduced from a review of jurisprudential sources. In Iranian law, however, there are limited rules on kid's rights and there are no clear and coherent legal rules on the use of kid's in commercial propagandization in the cyber atmosphere.

Conclusion: Monitoring kid's activities in the cyber atmosphere, formulating appropriate laws in this regard and increasing the level of literacy and awareness of kid's in the use of cyber atmosphere are the most important strategies to protect kid's rights in this area, especially in the field of commercial propagandization.

Cite this article as:

Mazlumzadeh A, Jamalzadeh A, Shahabi R. Principles related to kid's rights in the cyber atmosphere. *Economic Jurisprudence Studies* 2021-2022; Review on New Researches of Jurisprudence and Law.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، ویژه نامه جستارهای نوین فقه و حقوق، ۱۴۰۰

اصول مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال

آمنه مظلومزاده^۱، عبدالرضا جمالزاده^{۲*}، رقیه شهبابی^۳

۱. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد ورامین - پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: بحث کودکان و محیط دیجیتال از دغدغه‌های مهم از جمله در حیطه فقه، اقتصاد و حقوق است؛ اینکه حقوق کودکان در محیط دیجیتال چیست و رویکرد فقه و حقوق در خصوص تبلیغات تجاری با استفاده از کودکان در فضای مجازی چگونه است از موضوعات مهم در این خصوص است که در این مقاله تلاش شده مورد بررسی قرار گیرد.

مواد و روش‌ها: مقاله توصیفی تحلیلی بوده و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی سؤال مورد اشاره پرداخته است.

ملاحظات اخلاقی: در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: طیف گسترده‌ای از حقوق کودکان شامل حریم خصوصی، دسترسی مناسب به محیط دیجیتال، حمایت در برابر سوءاستفاده جنسی و تبلیغات تجاری از مهم‌ترین اصول مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال است. در فقه به صورت مستقیم بحثی در این خصوص انجام نشده، اما از بررسی منابع فقهی ضرورت حمایت از حقوق کودک از جمله در تبلیغات تجاری در محیط دیجیتال قابل استنباط است. در حقوق موضوعه ایران اما قواعد محدودی به حقوق کودکان در محیط دیجیتال پرداخته و قواعد حقوقی مشخص و منسجمی در زمینه استفاده از کودکان در تبلیغات تجاری در محیط دیجیتال در حقوق ایران وجود ندارد.

نتیجه: نظارت بر فعالیت کودکان در محیط دیجیتال، تدوین قوانین مناسب در این خصوص و افزایش سطح سواد و آگاهی کودکان در استفاده از محیط دیجیتال مهم‌ترین راهکارهای حفظ حقوق کودکان در این حیطه به ویژه در زمینه تبلیغات تجاری است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۳۵-۵۶

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۰

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۲/۱۲

واژگان کلیدی:

کودک، حقوق کودک، محیط دیجیتال، حریم خصوصی، تبلیغات تجاری، محتوای مناسب.

نویسنده مسوول:

عبدالرضا جمالزاده

آدرس پستی:

ایران، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی.

تلفن:

۰۹۱۲۶۵۴۳۹۶۶

کد ارکید:

0000-0001-8237-4468

پست الکترونیک:

gamalzadehpro@gmail.com

۱. مقدمه

به خاطر اهمیت فوق‌العاده دوران کودکی در رشد و پرورش کودکان، آسیب‌پذیری و لزوم حمایت از آنان و متفاوت بودن آنان از بزرگسالان در همه زمینه‌ها، پرداختن به حقوق کودک اجتناب‌ناپذیر است و عدم توجه به حقوق این قشر عظیم می‌تواند صدمات جبران‌ناپذیری را در آینده به همراه داشته باشد. در عصر حاضر با توجه به نقش بارز فضای سایبر و مجازی در زندگی، یکی از مهم‌ترین عرصه‌هایی که بایستی حقوق کودک در آن مورد توجه قرار گیرد محیط دیجیتال و فضای سایبر است. کودکان بخش گسترده‌ای از مجموع کاربران اینترنت را شامل می‌شوند. با فراگیر شدن فضای مجازی و کشیده شدن کودکان به این ورطه، باید بررسی‌ها و تحقیقات را در حوزه حقوق کودکان گسترش داد و ابعاد مختلف آن را مورد بحث و بررسی قرار داد.

کودکان بزرگترین قربانیان گسترش بدون منطق فناوری‌های نوین ارتباطی هستند. در واقع دسترسی خواسته یا نخواستۀ کودک به اطلاعاتی که نباید بدان‌ها دسترسی داشته باشد، این قشر را در معرض انحراف و قربانی شدن قرار می‌دهد. از سوی دیگر انتشار عکس‌های مبتذل از کودکان در اینترنت، چنان رایج است که حتی می‌توان داد عجز از توانایی کنترل جرائم در این عرصه را سر داد. قربانی شدن کودکان آنجا محسوس‌تر می‌شود که گزارش سازمان بین‌المللی کار و سایر ارکان مرتبط با ملل متحد حکایت از وضعیتی دردناک و شرم‌آور دارد. صرف‌نظر از فضای مجازی، رواج انواع

بازی‌های رایانه‌ای علاوه بر بدآموزی‌ها و آموزش مطالبی که اغلب، بچه‌ها کوچک‌تر از آنند که ظرفیت اطلاع از آن‌ها را داشته باشند عملاً وقت مفید آن‌ها را گرفته و کودک را از دو حق مهم «آموزش» و «تربیت صحیح» و نیز «حق رشد و محیط طبیعی و سالم» و محروم می‌سازد (شریعتی و همکاران، ۱۴۰۰، ۶۱).

علاوه بر موارد مورد اشاره، در بسیاری از تبلیغات تجاری در محیط دیجیتال، از کودکان نه به عنوان هدف و مخاطب اصلی تبلیغات بلکه به عنوان وسیله‌ای برای تبلیغات و جذب مخاطب بیشتر به هر روش ممکن استفاده می‌شود و این در حالی است که کودکان نباید هدف مستقیم تبلیغات قرار گیرند؛ زیرا چنین موضوعی قطعاً تأثیر روانی منفی در آن‌ها بر جای می‌گذارد.

خطرات مورد اشاره، حقوق مختلف کودکان را در فضای سایبری به عنوان یکی از بیش‌ترین و در عین حال آسیب‌پذیرترین کاربران این فضا، تهدید می‌کند. بر این اساس سؤال مهمی که مطرح و بررسی می‌شود این است که اصول فقهی مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال کدام‌اند و رویکرد فقه و حقوق در خصوص استفاده تجاری از فعالیت کودک چگونه است؟ فرضیه مقاله بدین شکل قابل طرح است که «از منظر فقهی و حقوقی، حق بر حریم خصوصی، حق بر دسترسی مناسب به محیط دیجیتال و ممنوعیت استفاده تبلیغاتی از کودکان در محیط دیجیتال، از مهم‌ترین اصول مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال است». در راستای بررسی سؤال و فرضیه مورد اشاره ابتدا به

۵-۱-۱. مفهوم کودک در فقه

کودک (صغیر) به کسی اطلاق می‌شود که به حد بلوغ شرعی نرسیده باشد (وزیری، ۱۳۸۴، ۴۹). در مورد زمان شروع کودکی در روایات، احادیث و آیات تصریح خاصی به عمل نیامده، بلکه این مطلب را باید با تأمل استنباط نمود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲، ۳۶). در این‌که آغاز این مرحله از چه زمانی است، میان فقها اختلاف نظر وجود دارد. برخی از فقها در بعضی از مسائل فقهی ابتدای این مرحله را سن ده‌سالگی دانسته‌اند (حلی، ۱۴۱۴، ۴، ۳۳۵؛ طرابلسی، ۱۴۰۶، ۲، ۲۸۸). برخی دیگر سن هفت یا هشت‌سالگی را ملاک قرار داده‌اند (بحرانی، ۱۳۶۳، ۱۳، ۴۱۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۶، ۷، ۳۰۶).

علت اختلاف نظر در این مسئله، روایاتی است که در تعیین سن کودک ممیز، به جهت بیان بعضی از احکام مستحبی از ائمه معصومین (علیهم‌السلام) صادر شده است. تعداد این‌گونه روایات زیاد است و در ابواب مختلف پراکنده است. بعضی از روایات ابتدای مرحله‌ی تمیز در کودک را شش‌سالگی می‌داند، مانند این‌که در حدیث صحیح، محمد بن مسلم می‌گوید: از امام صادق یا امام باقر (علیهم‌السلام) سؤال نمودم، چه زمانی باید کودک نماز بخواند؟ فرمودند: «إِذَا عَقَلَ الصَّلَاةَ»، یعنی آن‌گاه که نماز را بفهمد. گفتم چه زمانی می‌فهمد؟ فرمودند: آن‌گاه که شش‌ساله شد (حر عاملی، بی‌تا، ۴، ۱۸-۱۹؛ طوسی، ۱۴۰۷، ۲، ۳۸۱).

برخی دیگر از روایات ابتدای این مرحله را بین سنین شش و هفت‌سالگی قرار داده است. مانند این‌که در حدیث صحیح دیگری از امام صادق

بحث نظری پرداخته شده، سپس اصول مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال تبیین و تحلیل شده است.

۲. مواد و روش‌ها

مقاله توصیفی تحلیلی بوده و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی سؤال مورد اشاره پرداخته است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

طیف گسترده‌ای از حقوق کودکان تحت قوانین بین‌المللی و در قلمرو ملی چه به صورت آنلاین و آفلاین، باید محترم شمرده شود. حفظ حریم خصوصی و هویت شخصی، حقوق مربوط به آزادی عقیده و بیان، حق دسترسی و البته مناسب به محیط دیجیتال، حمایت در برابر تبلیغات و سوءاستفاده جنسی از مهم‌ترین اصول مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال است.

۵. بحث

۵-۱. کودک

برای تبیین اصول فقهی مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال در استفاده تجاری از فعالیت کودک ابتدا باید مفهوم کودک و محیط دیجیتال بررسی شود.

انسان کمتر از ۱۸ سال سن است، مگر آن که طبق قانون قابل اعمال در مورد کودک، سن قانونی کمتری تعیین شده باشد (پیوندی، ۱۳۹۰، ۴۲).

در حقوق ایران، با توجه به ماهیت اسلامی بودن قوانین و تأثیر مستقیم فقه امامیه در آن، قانون‌گذار در تبیین مفهوم کودک و سن بلوغ به نظر فقهای امامیه گرایش داشته و در تبصره ۱ ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی سن کودک را سن بلوغ دانسته است که در پسران پانزده سال تمام قمری و در دختران نه سال تمام قمری است، همچنین در بخش چهارم از فصل دوم قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در باب موانع مسئولیت کیفری، در ماده ۱۴۷، حکم تبصره ۱ ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی درباره سن بلوغ را مورد تأکید قرار داده است. به طور کلی؛ با توجه به تأکید قوانین مختلف (به خصوص بین‌المللی) بر سن ۱۸ سالگی به نظر می‌رسد، شخص در این سن دارای توانمندی‌هایی می‌شود که نشان‌دهنده تکامل ذهنی و جسمی وی است و علاوه بر معیار سن برای تشخیص کودک از بزرگسال، معیار دیگری که از آن به بلوغ یاد شده است، بیشتر در کشورهای اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

(علیه‌السلام) سؤال شده است: چه زمان باید کودک را در انجام نماز مؤاخذه نمود؟ فرمودند: بین شش و هفت‌سالگی (حر عاملی، بی‌تا، ۴، ۱۸؛ طوسی، ۱۴۰۷، ۲، ۳۸۱).

گروه سوم روایات، این مرحله را بین هفت تا نه‌سالگی معرفی نموده است (کلینی، ۱۴۲۹، ۳، ۴۰۹).

و گروه چهارم، آن را ده‌سالگی می‌داند. مثل این که از امام صادق (علیه‌السلام) نقل شده که فرمود: آن‌گاه که کودک ده‌ساله شود جایز است در یک‌سوم از اموال خودش وصیت نماید (طوسی، ۱۴۰۷، ۲، ۱۸۲).

در اصطلاح فقهی به فرزند انسان از زمان تولد تا ابتدای بلوغ، کودک اطلاق می‌شود. از مجموع روایات وارده در این مورد، استفاده می‌شود تحقق قوه ادراک در کودک اختصاص به سن معین ندارد، بلکه بستگی به اشخاص و استعداد آن‌ها دارد، یعنی اشخاصی که از ادراک و استعداد بالاتری برخوردارند زودتر ممیز می‌شوند و هم‌چنین موارد آن مختلف است.

۵-۱-۲. مفهوم کودک در حقوق

در اسناد بین‌المللی تعاریف مختلفی ارائه شده است، که برخی از استاد دایره شمول سن کودک را بسیار محدود و محصور و برخی دیگر بسیار گسترده می‌دانند که به شرح ذیل است. نخستین سندی که در آن، تعریف دقیقی از کودک ارائه شده است، کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹ می‌باشد که در ماده یک آن منظور از کودک هر

۵-۲. حقوق کودک

پس از جنگ جهانی دوم و آغاز گفتمان‌های انسان‌شمول و حقوق بشری و دگرگونی هنجارها و ساختارهای جوامع انسانی و اجماع جامعه‌ی جهانی در رفع مشکلات تحولات گسترده‌ای در سطح بین‌المللی صورت گرفت. کودکان نیز از این تحولات بی‌بهره نمانده و به اقتضای اصل کرامت، از

مفاد آن، با تأکید به اینکه بشر بهترین مواهب خود را مدیون کودک است، عبارت است از نگهداری و مراقبت روحی و جسمی از کودکان گرسنه و مریض به ویژه کودکان یتیم و سر راهی بدون هیچ‌گونه تبعیض و تمایز نژادی، عقیدتی و ملی بود. اعلامیه‌ی حقوق کودک ۲۰ نوامبر ۱۹۵۹ نیز که می‌توان آن را مکمل اعلامیه ۱۹۲۴ دانست، به اتفاق آراء به تصویب مجمع عمومی ملل متحد رسید. این اعلامیه محتوی ۱۰ اصل اساسی پیرامون ضرورت حمایت‌های ویژه‌ی جسمی و فکری، آموزشی و پرورشی، بهداشتی و درمانی، رفاهی، اجتماعی و فرهنگی برای تمام کودکان بدون در نظر گرفتن نژاد، رنگ پوست، زبان و دین بود (هاشمی، ۱۳۹۳، ۵۶۲). کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۲۰ نوامبر ۱۹۸۹ سازمان ملل متحد، گفتمان حقوقی حقوق کودک را با حضور یک سند الزام‌آور حقوق بشری وارد فضای جدی‌تری نمود. این کنوانسیون در حال حاضر اصلی‌ترین منبع بین‌المللی در حمایت از کودکان است. کنوانسیون مزبور کامل‌ترین سند مربوط به حقوق کودکان است که تاکنون تدوین شده و اولین سندی است که این حقوق را در عرصه‌ی بین‌المللی به صورت لازم‌الاجرا مطرح کرده است (سید فاطمی، ۱۳۹۳، ۳۵۹). با مطالعه‌ی مجموعه‌ی اسناد بین‌المللی ناظر بر حقوق کودک می‌توان حقوق بنیادین کودک را از راه قیاس استقرایی شامل موارد زیر دانست (عابد خراسانی، ۱۳۸۹، ۳۶). حقوق زیستن (حق حیات)؛ حق داشتن نام؛ حق بهره‌مندی از خانواده؛ حق داشتن تابعیت دولت خاص؛ حق

موضوع حق به صاحب حق تغییر یافته‌اند؛ حق‌هایی که در منظومه‌ی حقوق کودک که حول مدار «حق حمایت ویژه از کودکان» شکل گرفته‌اند و به فضایی حمایتی برای کودکان تبدیل شده‌اند سیر تصویب اسناد بین‌المللی مختلف اعم از الزام‌آور و غیرالزام‌آور و عام و خاص در حمایت و توجه ویژه به کودکان توسط ارکان مختلف سازمان ملل متحد، سازمان بین‌المللی کار، اتحادیه اروپا، سازمان کنفرانس اسلامی و سایر مجامع بین‌المللی گویای گسترش و رشد کمی و کیفی حق‌های کودکان در عرصه‌های مختلف مربوط به تولد، هویت، تابعیت، تغذیه، سلامت، تربیت، آموزش، پرورش، آزادی‌ها و حمایت‌های ویژه از کودکان در وضعیت‌های مختلف آسیب‌پذیری مانند معلولیت، بی‌سرپرستی، آوارگی، مهاجرت، پناهندگی، جنگ، محرومیت شدید و وضعیت‌های مختلف آسیب‌دیدگی نظیر بزه‌دیدگی، بزه‌کاری و غیره است، به‌گونه‌ای که در سال‌های اخیر، حمایت از کودکان و توجه ویژه به آنان، به عنوان یکی از شاخص‌های توسعه در کشورهای مختلف قلمداد می‌گردد (کاظمی، ۱۳۹۴، ۲). اعلامیه حقوق کودک، معروف به اعلامیه‌ی ژنو که در بازتاب به فجایع جنگ جهانی اول به ویژه نسبت به کودکان، با ابتکار عمل «اتحادیه بین‌المللی امداد کودکان» در سپتامبر ۱۹۲۴ به تصویب جامعه ملل رسید، اولین گام اساسی ویژه‌ای است که برای کودکان برداشته شده است. این اعلامیه‌ی پنج ماده‌ای، هیچ‌گونه جنبه‌ی الزام‌آور برای دولت‌ها نداشته و صرفاً به صورت یک بیانیه‌ی حسن نیت و سفارشی تنظیم شده بود و

سابقه‌ای برای آن‌ها وجود ندارد و از سوی دیگر، مرتبط ساختن آن‌ها با یکی از گروه‌های اصلی حقوق (خصوصی و عمومی) دشوار است. یکی از این حوزه‌ها حقوق فضای مجازی است. حقوق فضای مجازی مجموعه اصول و قواعد حاکم بر فضای سایبر و ارتباطات این فضا است (السان، ۱۳۹۸، ۲۵).

از زمان ایجاد شبکه گسترده جهانی، امکان انجام برخی از فعالیت‌های نامشروع، بهتر و آزادانه‌تر فراهم گردیده است (عامری و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۵). در این میان می‌بایست به قربانی شدن کودکان در فضای مجازی نیز اشاره کرد (سلیمانی، ۱۳۹۸، ۱۱). نقض، تعارض یا نادیده گرفتن حقوق کودکان در فضای مجازی، صرفاً محدود به بهره‌کشی و سوءاستفاده نیست (شریعتی و همکاران، ۱۴۰۰، ۶۶). آنچه که نباید ناگفته بماند تأثیر کارآمد و پایدار فرهنگ‌سازی و تربیت صحیح می‌باشد (احمدی‌نژاد، ۱۳۹۹، ۷۴). بدون شک اجبار و استفاده ابزاری از کودکان برای مشارکت در تهیه فیلم‌ها، تصاویر با محتوای شهوانی و رابطه جنسی یا برای توسعه بازی‌های رایانه‌ای مغایر با حقوق یا شأن آنان در تعارض است.

۴-۵. حقوق کودک در محیط دیجیتال و

اصول مرتبط با آن

پیشینه توجه به حقوق کودک در عرصه بین‌المللی به دوران پس از جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸) بازمی‌گردد؛ در سال ۱۹۲۴ جامعه ملل اعلامیه‌ای پنج ماده‌ای را به نام اعلامیه حقوق کودک تصویب

بهره‌مندی از هویت ملی، قومی و مذهبی؛ حق بهره‌مندی از آموزش و پرورش؛ حق بهره‌مندی از بهداشت و تغذیه؛ حق برخورداری از امنیت جسمانی و روانی و داشتن رشد و شکوفایی استعدادها؛ طبیعی؛ حق برخورداری از امنیت اجتماعی؛ حق مشارکت در امور اجتماعی؛ حق بهره‌مندی از مکانیسم‌های اجتماعی برای استناد به حقوق خود همانند حق دادخواهی نزد نهادهای دادگستری؛ حق برخورداری از محیط زیست سالم و طبیعی. در این مقاله تلاش شده به بررسی اصول فقهی مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال پرداخته شود.

۳-۵. محیط دیجیتال

محیط دیجیتال (فضای مجازی) دایره گسترده‌ای از مفاهیم می‌باشد که اندیشمندان در حوزه‌های مختلف اعم از روانشناسی، حقوق، جامعه‌شناسی، اقتصاد و... تعاریفی با توجه به حوزه تخصصی خویش ارائه کرده‌اند، آنچه در تمام این تعاریف مشترک است. محیط دیجیتال، اصطلاحی است که می‌توان آن را در کنار عبارت مشهور «دهکده‌ی جهانی» قرار داد (استایگر، ۲۰۱۸، ۹۱). به بیان دیگر اصطلاح فضای مجازی توانست ایده‌ها و پدیده‌های جدیدی را که در حال ظهور بودند را نشان دهد.

پیشرفت فناوری، پیچیده شدن روابط اجتماعی و اقتصادی و ضرورت تطابق علم حقوق با این تحولات سریع، موجب ایجاد حوزه‌های بسیار فرعی و تخصصی در علم حقوق شده که از یک‌سو،

کرد. ولی در پی تضييع گسترده حقوق کودکان، به ویژه در جنگ جهانی دوم، کنوانسیون حقوق کودک و بهره‌وری از آن ضرورت بیشتری یافت؛ بنابراین، در اعلامیه جهانی حقوق بشر (مصوب ۱۹۴۸)، به‌طور محدود به حقوق کودکان اشاره شد و سپس قطعنامه‌ای که پیش‌نویس آن را کمیسیون حقوق بشر تهیه کرده بود، در اجلاس ۲۰ نوامبر ۱۹۵۹ مجمع عمومی سازمان ملل با عنوان «اعلامیه حقوق کودک، ۱۹۵۹» به تصویب رسید.

۵-۴-۱. حق حریم خصوصی در محیط

دیجیتال

حریم خصوصی یا حریم شخصی یکی از ابتدایی‌ترین حقوق هر شخص است که امروزه با پیشرفت جوامع و گسترش ارتباطات جمعی، تا حدودی نادیده گرفته می‌شود (شجاعی کاریزی، ۱۳۹۹، ۱۰۷). امروزه در فضای مجازی، امکان برقراری تماس‌های نامناسب کودکان با افرادی که ممکن است قصد سوءاستفاده، بهره‌برداری و یا تجاوز به حریم خصوصی آن‌ها را داشته باشند، وجود دارد، از این‌رو تنها گذاشتن کودکان در این فضا خطرناک است. محرمانه نگه داشتن اطلاعات و جزئیات شخصی در فضای مجازی و عدم دسترسی عمومی به آن‌ها از ضروریات است. ویژگی بدون مرز و ناملموس بودن فضای سایبر، موجب می‌شود اولیا از نقض حریم خصوصی اطلاعاتی و ارتباطی کودک خود و به تبع آن از نیازهای تربیتی وی غافل بمانند (اسدی، ۱۳۸۸، ۳۵).

کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹ که می‌توان آن را مهم‌ترین و جامع‌ترین سند بین‌المللی در

کودک و بهره‌وری از آن ضرورت بیشتری یافت؛ بنابراین، در اعلامیه جهانی حقوق بشر (مصوب ۱۹۴۸)، به‌طور محدود به حقوق کودکان اشاره شد و سپس قطعنامه‌ای که پیش‌نویس آن را کمیسیون حقوق بشر تهیه کرده بود، در اجلاس ۲۰ نوامبر ۱۹۵۹ مجمع عمومی سازمان ملل با عنوان «اعلامیه حقوق کودک، ۱۹۵۹» به تصویب رسید. اعلامیه سئول برای آینده اقتصاد اینترنت در سال ۲۰۰۸ میلادی برگزار شد. پس از اعلامیه سئول سازمان همکاری و توسعه اقداماتی در خصوص حفاظت از کودکان در فضای اینترنت انجام داده است. برگزاری سمپوزیوم مشترک سازمان با کشورهای آسیایی و اقیانوس آرام همکاری اقتصادی راه دور و اطلاعات گروه کاری و ابتکارات در میان اقتصادهای عضو برای ترویج اینترنت امنی برای کودکان (سنگاپور، ۱۵ آوریل ۲۰۰۹ م.) در سال ۲۰۱۰ میلادی کمیته سازمان برای اطلاعات، سیاست، رایانه و ارتباطات تشکیل شد و در خصوص امنیت اطلاعات و حریم خصوصی به تجزیه و تحلیل خطرات فرا روی کودکان در اینترنت و سیاست‌های موجود برای حفاظت از آن‌ها، پرداخت و نسبت به انتشار گزارش خود در ماه می سال ۲۰۱۱ م. اقدام نمود که عمدتاً بر ترویج امن‌تر محیط اینترنت برای کودکان تأکید دارد.

ترویج امنیت محیط دیجیتال برای کودکان از این مهم ناشی می‌شود که اینترنت ابزاری مهم برای

جمله در محیط دیجیتال و در خصوص کودکان نیز هست.

حریم خصوصی در فضای مجازی ورد حمایت قانون‌گذار قرار گرفته است اما ویژه کودکان نیست. جرم انتشار فیلم‌ها و عکس‌های خصوصی دیگران در ماده ۱۷ قانون جرائم رایانه‌ای، مورد تصریح قانون‌گذار قرار گرفته است. به موجب این ماده: «هرکس به وسیله سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی صوت یا تصویر یا فیلم خصوصی یا خانوادگی یا اسرار دیگری را بدون رضایت او جز در موارد قانونی منتشر کند یا در دسترس دیگران قرار دهد، به نحوی که منجر به ضرر یا عرفاً موجب هتک حیثیت او شود، به حبس از نودویک روز تا دو سال یا جزای نقدی از پنج میلیون (۵,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا چهار میلیون (۴,۰۰۰,۰۰۰) ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد.» همچنین مطابق ماده ۱۶ قانون جرائم رایانه‌ای، تهدید به انتشار عکس و فیلم خصوصی دیگران جرم بوده و مجازات آن عبارت است از: حبس از نودویک روز تا دو سال یا جزای نقدی از پنج میلیون (۵,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا چهار میلیون (۴,۰۰۰,۰۰۰) ریال یا هر دو مجازات. به نظر پسندیده است قانون‌گذار در خصوص حریم خصوصی کودکان رویکرد افتراقی اتخاذ نماید.

حفاظت از کرامت، امنیت و حریم خصوصی کودکان در اینترنت، بسیار حیاتی است (لیوینگ استون، ۲۰۱۴). رعایت حقوق و کرامت کودک در فضای مجازی ضروری است و رعایت نکردن آن به‌نوعی ورود به حریم خصوصی کودکانی است که

خصوص کودکان بدانیم، حق بر حریم خصوصی برای کودکان را به رسمیت شناخته است و در ماده ۱۶ مقرر می‌دارد: «۱- در امور خصوصی، خانوادگی یا مکاتبات هیچ کودکی نمی‌توان خودسرانه یا غیرقانونی دخالت کرد یا هتک حرمت نمود. ۲- کودک در برابر این‌گونه دخالت‌ها یا هتک حرمت‌ها مورد حمایت قانون قرار دارد» (لیوینگ استون، ۲۰۱۴، ۴).

اگرچه واژه حریم خصوصی در متون فقهی ذکر نشده و بخشی مدون و مستقل در منابع فقهی به آن اختصاص داده نشده است؛ ولی مصادیق حریم خصوصی از جمله مسکن، اموال، اسرار، اطلاعات شخصی و خانوادگی، ارتباطات و آبروی اشخاص در آموزه‌های دینی و در ابواب مختلف فقهی محترم شمرده شده‌اند (شهباز قهفرخی و مسعودیان، ۱۳۹۱، ۹). بر این اساس، آموزه‌ها، احکام و قواعدی همچون نهی از تجسس در امور شخصی و اطلاعات دیگران (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۲، ۲۵۲)، تلقی آبروی مؤمن به مثابه خون او (هاشمی خویی، ۱۴۰۰، ۸، ۳۸۴)، حرمت اهانت به مؤمن، حرمت غیبت (انصاری، ۱۴۱۵، ۱، ۳۴۲)، حرمت اکل مال به باطل، اصل برائت، تقبیح سوءظن، منع اشاعه فحشا (نور/۱۹)، ممنوعیت ورود به منازل بدون اجازه (نور/۲۷-۲۸)، نهی از افشای اسرار (کلینی، ۱۴۲۹، ۲، ۲۲۶)، و عدم ضمان در برابر جنایت بر ناقص حریم خصوصی از جلوه‌های حمایت شریعت اسلامی از حریم خصوصی افراد دانسته شده است. بدیهی است گزاره‌های فقهی در ضرورت رعایت حریم خصوصی قابل اعمال در همه حیطه‌ها از

به علت صغر سن خود قادر به تصمیم‌گیری و اعمال حق خود نیستند، البته این حق کودک قابل واگذاری با دیگران، حتی والدین نیست. موضوع مهم این است که ممکن است نقض حریم خصوصی کودک بدون رعایت مصلحت وی از سوی والدین و سرپرست او صورت گیرد. با توجه به خلاء قانونی در این خصوص، لازم است قانون‌گذار نسبت به وضع قوانین متناسب که حق حریم خصوصی کودک را به صورت جامع پوشش دهد اقدام نماید.

۵-۴-۲. حق دسترسی به محتوای مناسب در

محیط دیجیتال

سخنان تنفرآمیز، خشونت یا پورنوگرافی بزرگسالان، اگرچه عموماً غیرقانونی هستند در عین حال می‌توانند به کودکان و محیط آن‌ها نیز آسیب برسانند. کودکان ممکن است به صورت اتفاقی با چنین مفاهیمی روبه‌رو شوند یا توسط افراد هم‌سن خود به چنین مطالبی ارجاع داده شوند و یا خود عمداً و از روی کنجکاوی به دنبال چنین محتوایی کشانده شوند. کودکان هم‌چنین می‌توانند در رسانه‌های تعاملی شرکت کنند که در آنجا چنین محتوایی عرضه می‌گردد، مانند بازی‌های رایانه‌ای آنلاین که موضوع عمده آن‌ها خشونت‌های واقعی است. اصل دوم اعلامیه حقوق کودک (۱۹۵۹ م.) مقرر داشته است که کودک باید از حمایت ویژه برخوردار شود (امیرارجمند، ۱۳۸۱، ۱، ۱۹۴). این اصل، وضع قوانین بدین منظور را، با توجه به منافع کودکان به عنوان بالاترین اولویت از تکالیف دولت‌ها دانسته است. اصل ششم این اعلامیه نیز به

پرورش کودک در محیطی با امنیت اخلاقی تأکید کرده است. کنوانسیون حقوق کودک نیز محورهای اصولی را پیش روی دولت‌ها گذارده است تا با قانون‌گذاری صحیح، در جهت حفظ امنیت اخلاقی، معنوی و جسمی کودک در حریم خصوصی‌اش اقدام نمایند. از جمله این اصول عبارت‌اند از: ۱- تشویق رسانه‌های گروهی به انتشار اطلاعات و مطالب دارای فایده اجتماعی و فرهنگی برای کودک (بند الف ماده ۱۷). ۲- تشویق تولید و انتشار کتاب‌های کودکان (بند ج ماده ۱۷). ۳- تشویق توسعه خط‌مشی‌های مناسب در جهت حمایت از کودک در برابر اطلاعات و مطالبی که به سعادت وی آسیب می‌رساند (بند ماده ۱۷). ۴- تکلیف به برخوردار نمودن کودکان از استاندارد مناسب زندگی برای توسعه اخلاقی و اجتماعی و روحی (بند یک ماده ۲۷). ۵- جلوگیری از تشویق یا وادار نمودن کودکان برای درگیری در فعالیت‌های جنسی و استفاده استثماری از آنان (ماده ۳۴) (اسدی، ۱۳۸۸، ۳۵).

در نظام حقوقی ایران در خصوص محتوای مناسب محیط مجازی و ممنوعیت نفرت پراکنی در محیط دیجیتال ماده قانونی ویژه‌ای به چشم نمی‌خورد. ماده ۶۰۸ قانون مجازات اسلامی بیان می‌دارد توهین به افراد از قبیل فحاشی و استعمال الفاظ رکیک چنانچه موجب حد قذف نباشد به مجازات شلاق تا ۷۴ ضربه و یا پنجاه هزار تا یک میلیون ریال جزای نقدی خواهد بود. هم‌چنین بر اساس ماده ۷۰۰ هرکس با نظم یا نثر یا به صورت کتبی یا

نوجوان در فضای مجازی به منظور هرگونه آزار جنسی یا ارتباط جنسی نامشروع، یکی از مجازات‌های درجه شش قانون مجازات اسلامی را به دنبال دارد. مجازات تعزیری درجه شش شامل موارد زیر است: حبس بیشتر از شش ماه تا دو سال؛ جزای نقدی بیشتر از بیست میلیون ریال تا هشتاد میلیون ریال؛ شلاق از سی و یک تا نودونه ضربه؛ محرومیت از حقوق اجتماعی بیشتر از شش ماه تا پنج سال و انتشار حکم قطعی در رسانه‌ها.

به اعتقاد مشهور فقها، هر شخصی که مرتکب فعل حرامی شود و یا واجبی را ترک نماید، مستحق مجازات تعزیری است (حلی، ۱۴۰۸، ۱، ۹۴۸). و چنانچه ثابت شود هرزه‌نگاری و پورنوگرافی عملی حرام است، مطابق مبنای مشهور جعل مجازات تعزیری برای مرتکب آن دارای وجاهت و تأیید شرعی خواهد بود. در قرآن کریم در مورد افرادی که قصد اشاعه فحشا و منکر را در میان مؤمنان دارند، آمده است: «... همانا برای کسانی که تمایل به اشاعه فحشا در میان مؤمنان دارند، عذاب دردناکی در دنیا و آخرت خواهد بود...» (نور/۱۹). نمایش دادن تصاویر عریان و نیمه عریان و یا نمایش اعمال جنسی از مصادیق بارز آیه مذکور است و عملی حرام خواهد بود؛ بنابراین طبق مبنای مشهور فقها در باب تعزیرات که متأخذ از قاعده «لتعزیر فی کلّ عمل محرّم» است می‌توان برای مرتکب این عمل مجازات تعزیر قرار داد (حلی، ۱۴۱۳، ۱، ۹۴۸-۵۴۸). همچنین مطابق آیه شریفه، برای اشاعه‌دهنده فحشا عذاب دنیوی وعده داده شده، اما نوع و کمیت این عذاب مشخص نشده

شفاهی کسی را هجو کند و یا هجویه را منتشر نماید به حبس از یک تا شش ماه محکوم می‌شود.

۵-۴-۳. مقابله با هرزه‌نگاری کودکان در

محیط دیجیتال

فضای سایبر و به ویژه اینترنت تأثیر نامطلوبی بر زندگی کودکان گذاشته است و آن‌ها را در معرض تصاویر غیرقانونی هرزه‌نگاری کودکان قرار داده است (اسلامی و میریان، ۱۳۹۴، ۱۹). کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ در بند اول ماده ۱۹ به مسئولیت کشورهای عضو در تمهیدات قانونی اجرایی، آموزشی و اجتماعی در برابر اشکال مختلف آسیب‌ها از جمله سوءاستفاده جنسی اشاره می‌نماید. ماده ۳۶ کنوانسیون به‌طور مبسوط به اقدامات ملی و بین‌المللی دولت‌های عضو در برابر استثمار کودکان در فحشاء و سایر مقاصد جنسی و تهیه مطالب پورنوگرافی و هرزه‌نگارانه می‌پردازد. اولین کنفرانس جهانی علیه استثمار جنسی تجاری کودکان در استکهلم سوئد در آگوست ۱۹۹۶ برگزار گردید. نمایندگان دولتی از ۱۲۲ کشور به همراه سازمان ملل متحد و سازمان‌های غیردولتی در این نشست حضور پیدا کردند. آن‌ها خود را به مشارکت جهانی علیه «بهره‌کشی جنسی تجاری کودکان» متعهد و یک اعلامیه دقیق و برنامه برای اقدام ریشه‌ای در جهت کنوانسیون حقوق کودک که بهره‌کشی جنسی تجاری از کودکان نقض اساسی حقوق کودکان است را مقرر نمودند.

بر اساس بند ۹ ماده ۱۰ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹، برقراری ارتباط با طفل و

است؛ بنابراین مجازات این عمل از سنخ تعزیر خواهد بود.

قانون جرائم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ پس از تصویب قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، از یک قانون مستقل به عنوان فصل سی‌ام بخش تعزیرات قانون مجازات اسلامی مقرر گردید. مواد ۷۲۹ تا ۷۸۲ قانون مجازات اسلامی به مبحث جرائم رایانه‌ای تعلق دارد و از این میان مواد ۷۶۲ و ۷۶۳ به عنوان فصل چهارم جرائم رایانه‌ای به مبحث جرائم علیه عفت و اخلاق عمومی می‌پردازد.

مطابق ماده ۷۶۲ قانون مجازات اسلامی: «هرکس به وسیله‌ی سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل‌های داده محتویات مستهجن را منتشر، توزیع یا معامله کند یا به قصد تجارت یا افساد تولید یا ذخیره یا نگهداری کند، به حبس از نودویک روز تا دو سال یا جزای نقدی از پنج میلیون ریال تا چهل میلیون ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد. در قانون نحوه مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت‌های غیرمجاز می‌نمایند (مصوب ۱۳۸۹) هم در بند الف ماده سوم این قانون تولیدکنندگان آثار مستهجن را در مرتبه‌ی اول به یک تا سه سال حبس و ضبط تجهیزات مربوطه و یکصد میلیون ریال جریمه‌ی نقدی و محرومیت اجتماعی به مدت هفت سال و در صورت تکرار به دو تا پنج سال حبس و ضبط تجهیزات مربوطه و دویست میلیون ریال جریمه‌ی نقدی و محرومیت اجتماعی به مدت ده سال محکوم می‌شوند. مرتکبین حسب مورد مفسد فی الأرض شناخته شده و مجازات می‌گردند. در

تبصره‌ی پنجم همین ماده هم آثار مستهجن را آثاری می‌داند که محتوای نمایش آن‌ها برهنگی زن و مرد و یا اندام تناسلی و یا نمایش آمیزش جنسی باشد. ضعف مهم این قانون و قانون مجازات اسلامی عدم مشخص کردن وضعیت کودکان قربانی هرزه‌نگاری و تعمیم آن به زن و مرد است در حالی که کودکان نیاز به حمایت بیشتری دارند.

تبصره ۴ ماده ۱۴ قانون جرائم رایانه‌ای، محتویات مستهجن را تعریف کرده است. این ماده، مقرر می‌دارد: "محتویات مستهجن، به تصویر، صوت یا متن واقعی یا غیرواقعی یا متنی، اطلاق می‌شود که بیانگر برهنگی کامل زن یا مرد یا اندام تناسلی یا آمیزش یا عمل جنسی انسان است." بر اساس این ماده، هر محتوایی که دربردارنده اندام جنسی یا برهنگی و آمیزش جنسی باشد، مستهجن بوده و واقعی یا غیرواقعی بودن آن، اهمیتی ندارد. قانون جرائم رایانه‌ای، در ماده ۱۴ خود، جرم انتشار عکس و فیلم مستهجن در فضای مجازی را نیز تعریف کرده است. این ماده، مقرر می‌دارد: «هرکس، به وسیله سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل‌های داده، محتویات مستهجن را منتشر، توزیع یا معامله کند یا به قصد تجارت یا افساد، تولید یا ذخیره یا نگهداری کند...» مجرم خواهد بود و به حکم مجازات پخش فیلم‌های غیراخلاقی، عکس‌ها و محتویات مستهجن، محکوم خواهد شد. بر اساس ماده ۱۴ قانون جرائم رایانه‌ای، می‌توان گفت، جرم انتشار عکس و فیلم مستهجن در فضای مجازی، یکی از انواع جرم رایانه‌ای محسوب شده و به هرگونه تولید، ارسال، انتشار، توزیع، ذخیره به قصد

انتشار و یا معامله محتویات مستهجن، به وسیله سامانه‌های اینترنتی و مخابراتی اطلاق می‌شود. لازم به ذکر است این جرم، انتشار، پخش فیلم‌های غیراخلاقی، عکس، صوت، نوشته و تمامی محتواهای مستهجن را شامل می‌گردد.

۵-۵. حمایت از کودکان در مواجهه با تبلیغات

در محیط دیجیتال

استفاده از کودکان در این تبلیغات در محیط دیجیتال، در واقع نوعی سوءاستفاده از آنان است که بر اساس موازین اخلاقی، انسانی و قانونی از جمله کنوانسیون جهانی ملل متحد در حمایت از حقوق کودکان مصوب ۲۰ نوامبر ۱۹۸۹ میلادی مجمع عمومی سازمان ملل متحد که از دوم سپتامبر ۱۹۹۰ میلادی لازم‌الاجرا شد، ممنوع اعلام شده است.

تبلیغاتی که در فضای سایبر صورت می‌گیرد در خصوص محصولاتی که تابع قوانین خاصی می‌باشند و یا محصولات ممنوعه برای برخی از سنین، مانند مشروبات الکلی و سیگار، نگرانی‌ها در خصوص چنین تبلیغاتی که سبک زندگی پرمخاطره را کم‌اهمیت جلوه می‌دهد و کودکان را به تهیه‌کنندگان آنلاین وصل می‌کند، افزایش می‌دهد. ترویج و فروش محصولات غیرقانونی مانند مواد مخدر و ملزومات دوپینگ در اینترنت سبب خطرات ابتدایی بر نوجوانان می‌شود. مارکتینگ آنلاین که کودکان را هدف قرار می‌دهد و یا بر روی سایت‌هایی نمایش داده می‌شود که کودکان به طور رایج به آن‌ها مراجعه می‌کنند، در حالی که اختلاف

و تمایزی میان محتوا و تبلیغات وجود ندارد، مشکل‌آفرین است. برای مثال در گروه خردسالان به خصوص افراد در سنین کم‌تر، توانایی تشخیص تبلیغ از محتوا توسعه نیافته است و این امر ایشان را آسیب‌پذیر می‌کند (دی هان، ۲۰۰۹، ۵). تبلیغات بازی‌ها، یک نمونه از تکنیک جدال‌آمیز تبلیغاتی است که تبلیغات را با بازی‌های آنلاین یا ویدئوگیم‌ها در هم می‌آمیزد. در این خصوص کودکان درک کافی از چگونگی تهیه محتوای اینترنتی ندارند و دلیل این امر نیز دشوار بودن ارزیابی پیام‌های تبلیغاتی است. به همین دلیل برخی از فعالین، برندسازی تجاری و تبلیغات بر روی سایت‌هایی که کودکان را هدف قرار می‌دهند را زیر سؤال برده‌اند، آن‌ها همچنین موضوع این که آیا کودکان باید موضوع بازاریابی آنلاین باشند یا خیر، و اگر پاسخ آری است از چه سنی را برجسته کرده‌اند.

نگرانی دیگری که در خصوص تبلیغات اینترنتی وجود دارد این است که موضوع برخی از این تبلیغات، محصولات خوردنی و نوشیدنی‌ای است که حاوی مقادیر زیادی چربی، شکر و نمک می‌باشد (فیلدر، ۲۰۰۷، ۱۱) که می‌تواند سبب چاقی کودک شود. برخی از مارکتینگ‌ها که کودکان را هدف قرار می‌دهند، به بهانه یک‌سری از سوالات یا مسابقات، اطلاعات شخصی کودکان، خانواده آن‌ها و دوستانشان را جمع‌آوری می‌کنند. همچنین پیش‌بینی دریافت جایزه یا دریافت خدمات رایگان یا با تخفیف، می‌تواند ایجادکننده

انگیزه برای ارائه اطلاعات شخصی کودکان شود (دالی، ۲۰۰۹، ۱۴۵).

تبلیغات شخصی‌سازی شده در مورد کودکان هم چالش برانگیز است هم در مورد در معرض محتوای تجاری قرار گرفتن و هم به اشتراک‌گذاری اطلاعات شخصی کودکان میان تأمین‌کنندگان خدمات اینترنت و میان شبکه‌های تبلیغاتی. به‌طور کلی‌تر، گروه‌های مصرف‌کنندگان در مورد تأثیرات منفی استفاده از روش‌های روان‌شناختی، اجتماعی و رفتاری در تبلیغات اینترنتی بر روی آینده و تصویر شخصی کودکان هشدار می‌دهند.

۵-۵-۱. رویکرد حقوقی

مهم‌ترین قانونی که در نظام حقوقی ایران اصول و مقررات ناظر بر تبلیغات تجاری را تدوین کرده است «آیین‌نامه تأسیس و نظارت بر نحوه کار و فعالیت کانون‌های آگهی و تبلیغاتی» مصوب ۱۳۵۸ شورای انقلاب است. این آیین‌نامه به پیشنهاد وزارت ارشاد ملی وقت به استناد ماده ۶ قانون تأسیس وزارت اطلاعات و جهانگردی سابق در جلسه مورخ ۲۷ اسفندماه ۱۳۵۸ شورای انقلاب در ۲۸ ماده به تصویب رسیده است. این مصوبه از لحاظ شمول موضوعی کاملاً عام بوده و همه رسانه‌ها را در برمی‌گیرد. در ماده ۱۵ چنین آمده است که: «آگهی‌های تبلیغاتی که از طریق رسانه‌های همگانی (راديو، تلویزیون، سینما، روزنامه، مجله، سالنامه ویزیتوری و مانند آن) پخش می‌شود تابع مقررات این آیین‌نامه است». بدین ترتیب نه تنها آگهی‌های مطبوعاتی، رادیویی

یا تلویزیونی که هرگونه آگهی‌های تبلیغاتی که از طریق رسانه‌های همگانی پخش و انتشار می‌یابد ملزم به رعایت مقررات این آیین‌نامه است. این ماده نظام واحدی را بر همه انواع آگهی‌های تبلیغاتی حاکم ساخته است و علاوه بر نام بردن از رسانه‌های رایج آن زمان به عنوان مثال‌ها و نه مصداق‌های رسانه‌های همگانی) با قرار دادن نام رسانه در پرائتز و افزودن قید «و مانند آن» هیچ نوع تبلیغ عمومی تجاری را از دایره شمول خود خارج ندیده است (معمد نژاد، ۱۳۸۸، ۸۴). اما در آیین‌نامه مذکور نمی‌توان به موردی در حمایت از کودکان در تبلیغات تجاری و از جمله در محیط دیجیتال اشاره کرد.

علاوه بر «آیین‌نامه تأسیس و نظارت بر نحوه کار و فعالیت کانون‌های آگهی و تبلیغاتی» که مهم‌ترین متن قانونی در زمینه تبلیغات تجاری محسوب می‌شود، در قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲ نیز مقرراتی پراکنده در این زمینه به چشم می‌خورد. مشخصاً فصل دوم قانون فوق راجع به قواعد تبلیغ در مواد ۵۰ الی ۵۷ مقرراتی در مورد تبلیغات تجاری آمده است. مقرراتی از جمله ممنوعیت فریب مخاطب، ممنوعیت به خطر انداختن مخاطب، ارائه صریح و روشن اطلاعات مربوط به کالا و خدمات. ماده ۵۷ قانون تجارت الکترونیکی نظام‌دهی دولتی تبلیغات تجاری کودکان و نوجوانان را از طریق تدوین آیین‌نامه‌ای در این خصوص به هیئت‌وزیران واگذار کرده بود. علی‌رغم اینکه آیین‌نامه اجرایی مواد ۵۶ و ۵۷ قانون تجارت الکترونیکی در تاریخ ۱۳۸۵ به

مصرف‌کننده مصوب ۱۳۸۸ و آیین‌نامه اجرایی ماده ۷ آن مصوب ۱۳۹۰، حمایت خاص و ویژه‌ای از حقوق کودکان در تبلیغات تجاری از جمله در محیط دیجیتال به عمل نیامده است. حتی در دستورالعمل ساماندهی تبلیغات در فضای مجازی مصوب ۱۳۹۹ نیز در خصوص حقوق کودکان در تبلیغات تجاری در محیط دیجیتال اشاره‌ای نشده است.

واقعیت امر این است که در نظام حقوقی ایران، در نظام‌دهی تبلیغات تجاری به‌طور کلی دارای وضعیتی آشفته است و قانون جامع و کاملی در زمین حمایت از حقوق کودکان در تبلیغات تجاری در محیط دیجیتال تبلیغات تجاری در ایران وجود ندارد.

۵-۵-۲. رویکرد فقهی

بر اساس دیدگاه فقهی ولی و سرپرست کودک حق انجام اقدامات مغایر منافع و مصالح کودک را ندارد (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ۱۴، ۴۶۴؛ نجفی، ۱۳۹۵، ۴۱، ۴۴۸). بر این اساس انجام هرگونه اقدام تجاری که برای کودک آثار زیان‌بار به همراه داشته باشد جایز نیست و این در خصوص استفاده تبلیغاتی از کودکان در محیط دیجیتال نیز مصداق دارد. ضمن اینکه کودکانی که به رشد و بلوغ عقلی برسند از اختیار و استقلال تصمیم‌گیری برخوردار هستند و ولی و سرپرست بدون رضایت آن‌ها حق واردار ساختن‌شان به اعمالی چون تبلیغات در فضای مجازی ندارند. دیدگاه مشهور بین فقها، رشد را به معنی اصلاح امور مالی و توان تدبیر در این زمینه

تصویب هیئت وزیران رسید اما این آیین‌نامه هیچ مقرراتی را در مورد تبلیغات تجاری خطاب به کودکان پیش‌بینی نکرد (انصاری، ۱۳۹۰، ۲۶۳).

فصل دوم قانون حمایت از مصرف‌کننده مصوب ۱۳۸۸ به‌طور کلی به بیان وظایف عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در قبال حقوق مصرف‌کنندگان اختصاص داده شده است. یکی از این وظایف که در ماده ۷ آمده ممنوعیت پخش تبلیغات خلاف واقع و ارائه اطلاعات نادرست به مصرف‌کننده از جمله از طریق وسایل ارتباط جمعی است. قانون حمایت از مصرف‌کننده بیشتر از این وارد جزئیات تبلیغات گمراه‌کننده نشده است. ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی ماده ۷ قانون حمایت از مصرف‌کننده مصوب ۱۳۹۰ به ارائه تعریف از مفاهیمی همچون تبلیغ، تبلیغ خلاف واقع، سفارش‌دهنده تبلیغ و سازنده آگهی اختصاص یافته است. طبق بند «د» ماده ۱ تبلیغ عبارت است از انتشار هرگونه اطلاعات برای معرفی کالاها و خدمات مشمول این آیین‌نامه از طریق رسانه‌ها از قبیل رادیو، تلویزیون، شبکه‌های ماهواره‌ای، مطبوعات، سینما، اینترنت، اینترانت، شبکه‌های صوتی و تصویری سازمانی، کارنما، نمایشگاه، اسلاید، بانک‌های اطلاعات، سامانه پیام کوتاه، تابلوی سردرب واحد صنفی و تولیدات چاپی نظیر برگه‌های آگهی‌نما، برگه‌های تبلیغاتی، دفتر، دفترچه‌های راهنما، بسته‌بندی، برچسب، کارت معرفی، و آگهی‌نامه. در تعریف تبلیغ خلاف واقع نیز بند و تبلیغ حاوی اطلاعات نادرست که موجب فریب یا اشتباه مصرف‌کننده کالا و خدمات شود را تبلیغ خلاف واقع دانسته است. در قانون حمایت از

فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ۲، ۱۸۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۴، ۱۰۲). در مجموع در فقه سن خاصی به عنوان سن رشد معین نشده است. علت آن نیز روشن است، زیرا زمان رشد در افراد مختلف با توجه به وضع جسمی و روحی آنان، اوضاع و احوال اجتماعی و اقتصادی، و حتی تعلیم و تربیت آنها متفاوت است. و تعیین سن و احراز آن، بر طبق معیارهایی، به ولی یا قاضی واگذار شده که بر حسب مقتضیات زمان و اوضاع و احوال فردی و اجتماعی، اقدام به احراز رشد می‌نماید. بر اساس آنچه گفته شد، از منظر فقهی اختیار فعالیت تبلیغات تجاری کودکان در فضای مجازی در صورت رشد عقلی از آن خود کودک است و چنانچه کودک از رشد عقلی برخوردار نباشد، هر گونه فعالیت اقتصادی و تجاری از جمله تبلیغات تجاری در محیط دیجیتال اگر برای کودک ضرر داشته باشد، جایز نبوده و ولی و سرپرست نمی‌تواند کودک را بدون توجه به مصالحت کودک به این کار وادار نماید.

۵-۶. راهکارهای حمایت از حقوق کودکان در

محیط دیجیتال

شاید بتوان راهکارهای متعددی در حمایت از حقوق کودکان در محیط دیجیتال ارائه کرد اما به نظر می‌رسد آموزش کودک، نظارت و لزوم قانون‌گذاری مهم‌ترین راهکارها در این خصوص باشد زیرا چنانچه کودک در استفاده از محیط دیجیتال آموزش لازم را دریافت و کند و در همان حال نوعی نظارت بر فعالیت و حضور وی در محیط

می‌داند. رشید هم کسی است که دارای این صفت باشد. مرحوم محقق حلی می‌گوید: «دومین شرط که برای واگذاری اموال کودک به او نیاز است، رشد است که به معنی اصلاح امور مالی است» (محقق حلی، ۱۴۰۸، ۲، ۸۵). این عبارت در کلمات بسیاری از فقها (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ۹، ۱۹۴؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ۲، ۱۸۱). دیده می‌شود. از قید اصلاح مال که در تعریف رشد آمده، چنین برمی‌آید که اگر شخصی مال خود را از بین نبرد، ولی نسبت به اصلاح و بهره‌برداری عقلایی از آن، تمایل نشان ندهد، و یا اساساً توانایی آن را نداشته باشد، رشید شناخته نمی‌شود. به اتفاق فقها، پایان محجوریت کودک و آغاز استقلال در اداره امور و استیفای حقوق خود، با رسیدن به مرحله‌ی رشد تحقق می‌یابد (فاضل آبی، ۱۴۰۸، ۱، ۵۵۲؛ فاضل مقداد، ۱۳۴۳، ۲، ۱۰۴). برخی از فقها در این مسئله ادعای اجماع نموده‌اند (ابن زهره حلی، بی‌تا، ۱، ۲۵۲؛ طباطبایی مجاهد، ۱۲۴۳، ۹۰؛ نجفی، ۱۳۹۵، ۲۶، ۴۸). امام خمینی (قدس سره) در این باره می‌نویسد: «در رفع حجر از کودک، بلوغ وی به تنهایی کافی نیست، بلکه باید به مرحله رشد برسد» (فاضل لنکرانی، ۱۴۱۸، ۲۹۷). بعضی از فقها در اثبات این نظریه فرموده‌اند: «معنی رشد از دیدگاه عرف، اصلاح امور مالی و فریب نخوردن در معاملات است. از آن جا که در بیان معنی آن از طرف شارع چیزی بیش‌تر از آنچه در نزد عرف است، وارد نشده است، باید حمل بر همان معنی عرفی گردد. این برداشت با معنی لغوی آن نیز بی‌تناسب نیست» (علامه حلی، ۱۴۱۶، ۵، ۴۳۱؛

نسل‌های جوان‌تر را مجاز به ایجاد و نمایش کامل نقش فعال در اجتماع خواهد نمود.

استفاده از اینترنت به طور فزاینده‌ای در دهه اخیر رشد داشته است. هم‌اکنون هسته طرح‌های تکنولوژی اطلاعات خود بخشی از سیستم آموزش و پرورش رسمی در بسیاری از کشورها است (دیویدسوناند، ۲۰۱۰، ۱). حق کودک به آموزش، در رشد توانایی‌های ذهنی و جسمی کودک و توانایی تدریجی وی به داشتن حق انتخاب در مسائل مرتبط با سلامتی‌اش، نقش مهمی دارد.

۵-۶-۲. نظارت

لازمه تربیت کودک، نظارت بر ارتباطات اوست (سیف، ۱۳۸۳، ۱۶۲). این امر تا وقتی کودک تحت نظارت و کنترل خانواده قرار دارد به آسانی صورت می‌گیرد. اما امروزه در فرایند، چنین کنترلی را مشکل ساخته است. اول جهانی‌شدن، دوم فن‌آوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی. این دو از هم بیگانه نیستند و در واقع فن‌آوری‌های نوین به جهانی‌شدن و تسریع روند آن کمک می‌کند. جهانی‌شدن فرایند افزایش ارتباطات بین جوامع است، به گونه‌ای که وقایع و تحولات یک گوشه از جهان به طور فزاینده‌ای به مردم و جوامع دیگر سوی جهان تأثیر می‌گذارد (بیلیس و اسمیت، ۱۳۸۳، ۲۳). هم‌اکنون هسته طرح‌های تکنولوژی اطلاعات خود بخشی از سیستم آموزش و پرورش رسمی در بسیاری از کشورها است (دیویدسوناند، ۲۰۱۰، ۱). جهانی‌شدن مرزهای میان کشورها و ملت‌ها را محو می‌کند و در حال ادغام فرهنگ‌ها و

دیجیتال وجود داشته باشد و قوانین مناسب و کارآمد نیز تدوین گردد، شرایط مساعد در راستای تحقق هرچه بیشتر حقوق کودک در محیط دیجیتال فراهم می‌گردد.

۵-۶-۱. آموزش کودک

کودکان، از طریق آموزش و پرورش خوب در فضای مجازی، می‌توانند به رشد و تکامل دست یابند (توراسینگ هام، ۲۰۱۰، ۱). با وجود فقدان اطلاعات والدین درباره نحوه برخورد با استفاده‌ی کودکان از اینترنت در منزل، در بسیاری از موارد کودکان در استفاده از رسانه‌ها و تکنولوژی از والدین خود مطلع‌ترند. بنابراین با وجود فقدان آمادگی چه کسی آن‌ها را راهنمایی خواهد کرد؟ مدارس باید گامی را جهت فراهم نمودن ابزار حرکت در این زمینه بردارند. خط‌مشی تکنولوژی ارتباطات و اطلاعات در مدارس کمک می‌کند به محدود کردن پخش دیجیتال، تسهیل دستیابی دانش‌آموزان به آخرین امتیازات لایه‌های اجتماعی، اینک، هدف مهم این است که معلمانی دارای سواد دیجیتالی تربیت کنیم که بتوانند این تکنولوژی را در تدریس خود به کار برند. نمایش رشد نسل‌های جدید تکنولوژی رقابت بزرگی را با سیستم آموزشی موجب می‌گردد. دانش‌آموزان نیاز به آموختن خطرات مسیرهای دسترسی آزاد به اینترنت، به دست آوردن مزایای توسعه تکنولوژی و تمرین حقوقشان دارند. این مهارت‌ها برتر از سواد دیجیتالی می‌باشد. شناخت و ظرفیت‌های اخلاقی

اجرائی در مقایسه با استانداردهای جهانی را داشته باشند.

بسیاری از عدم هماهنگی‌ها و کاستی‌ها در زمینه‌ی حقوق کودکان، از جمله ناهماهنگی بخش‌ها و سازمان‌های مؤثر در زمینه‌ی حمایت از کودکان، مغایرت‌های قانونی و نبود ضمانت اجرای قانونی مؤثر و کارآمد، نبود فرهنگ‌سازی در زمینه حقوق شهروندی و علی‌الخصوص حقوق کودکان، بی‌توجهی به استاندارد و یکسان‌سازی و سازگاری قوانین ملی با موازین و اسناد بین‌المللی، نبود فرهنگ‌سازی و آموزش رسانه‌ای در زمینه‌ی حمایت از حقوق کودک، افزایش آمار کودکان در معرض آسیب هشدارهای جدی سازمان‌های مردم نهاد فعال در زمینه‌ی حقوق کودکان، حمایت از حقوق کودکان را در پی داشته است (یونیسف، ۲۰۰۷، ۶۳۲).

در کنفرانس بین‌المللی «مبارزه با هرزه‌نگاری کودکان در اینترنت» که به این کنفرانس و قطع‌نامه‌ی پایانی آن در قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به پروتکل اختیاری کنوانسیون حقوق کودک در خصوص فروش، فحشاء و هرزه‌نگاری کودکان (مصوب ۱۳۸۶) نیز تأکید شده است. در قطعنامه پایانی بر مسائلی در خصوص تقویت اجرای قانون در سطح ملی و تقویت همکاری بین‌المللی میان نهادهای اجرای قانون تأکید گردیده است. در حقوق داخلی ایران، با وجود قانون‌گذاری‌های پراکنده و ناقص، در زمینه حمایت از حقوق کودکان در محیط دیجیتال از جمله

محو فرهنگ‌های ملی است که در این راستا تربیت کودکان بیش از همه تحت تأثیر قرار می‌گیرد. تهدید زیربنایی این پدیده که جنبه معرفتی دارد، فلسفه پرورشی نظام آموزش و پرورش را در تهدید می‌کند در شرایط جهانی شدن، تربیت کودکان از دست والدین خارج می‌شود و حتی نظام تربیتی از انحصار دولت خارج می‌گردد (فیرحی، ۱۳۸۲، ۱۳۵).

اینترنت و به‌طور کلی هر وسیله ایجادکننده فضای مجازی، با سهولتی باورنکردنی دنیایی از اطلاعات و القانات را پیش چشم کودک نمودار ساخته و امکان ارتباط کودک با جهان را فراهم می‌سازد و این ارتباط سریع و آسان، کنترل و نظارت والدین بر کودک را که، لازمه شناخت کودک و یافته‌های او به عنوان اولین سنگ بنای تربیت است، با چالش روبرو می‌سازد.

۵-۶-۳. لزوم قانون‌گذاری

توجه دولت و نهادهای ملی به مسائل و مشکلات کودکان و پیش‌بینی آسیب‌های پیش روی آن‌ها مهم‌ترین وظیفه‌ای است که در ابتدای امر باید مورد توجه قرار بگیرد. اگر موانع و محدودیت‌های حقوقی توسط افراد ذی‌ربط و سیاست‌گذار برطرف شود و کمبودها، نقاط ضعف و چالش‌های قانونی حقوق کودک مورد بررسی جدی قرار بگیرد، سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در زمینه‌ی حقوق کودکان نیز به عنوان یکی از عوامل مؤثر در همکاری با دولت‌ها نقش مؤثر و کلیدی را در پیشگیری خلاءها و کاستی‌های مختلف حقوقی و

تبلیغات تجاری، بحث قانون‌گذاری و حمایت قانونی ضروری به نظر می‌رسد.

صحیح نگه دارد، بدون آن که تهدید و ارعابی وجود داشته باشد.

۶. نتیجه

نتایج مقاله بر صحت فرضیه مطرح‌شده دلالت داشته و نشان داد کودکان در محیط دیجیتال دارای حقوق متعددی نظیر حق دسترسی به محتوای مناسب، حق حریم خصوصی و عدم سوءاستفاده در تبلیغات تجاری هستند که این حقوق هرچند در فقه به صراحت ذکر نشده است اما از قواعد کلی حقوقی قابل استنباط است. در حقوق موضوعه اما با اینکه در مواردی چون مقابله با بهره‌نگاری و حمایت از حریم خصوصی به صورت کلی قوانینی وجود ندارد اما رویکرد افتراقی در این خصوص وجود نداشته و در موارد مهمی چون تبلیغات در محیط دیجیتال عملاً خلاء قانونی وجود دارد. به نظر می‌رسد تدوین سندی ملی و منشوری استاندارد برای حضور کودکان در شبکه‌های اجتماعی و فضای سایبر ضروری است. علاوه بر این، آگاهی و آموزش دادن به مردم نیز می‌تواند در جهت احقاق حقوق کودکان نقش بسیار مؤثری ایفا کند. زیرا بسیاری از مردم از قوانین بی‌اطلاع‌اند، لذا آموزش و آگاهی دادن علاوه بر اینکه از وظایف دولت است، می‌تواند در جهت تحقق حقوق کودکان مفید باشد. همچنین نظارت کردن بر رفتار کودکان در مواجهه با فضای سایبر وقتی مؤثر است که کودک درباره ماهیت مثبت و منفی شبکه‌های اجتماعی، اطلاعات خوبی داشته باشد. در چنین وضعیتی، نظارت کردن می‌تواند کودک را در مسیر

۷. سهم نویسندگان

کلیه نویسندگان به صورت برابر در تهیه و تدوین پژوهش حاضر مشارکت داشته‌اند.

۸. تعارض منافع

در این مقاله تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- ابن زهره حلّی، حمزه بن علی حسینی حلّبی، غنیه النزوع إلى علمی الأصول و الفروع، جلد اول، نشر مؤسسه امام صادق علیه السلام، بی تا.
- احمدی نژاد، نیما، پیشگیری از بزه دیدگی جنسی اطفال در فضای مجازی، چاپ اول، تهران، انتشارات بوتیا، ۱۳۹۹.
- اسدی، لیلا سادات، «حریم خصوصی کودک و حق والدین بر تربیت»، فصلنامه فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، شماره پنجاه و یکم، ۱۳۸۸.
- اسلامی، رضا، میریان، سارا، «بردگی جنسی کودکان و سازوکارهای مقابله با آن در نظام بین المللی حقوق بشر و حقوق ایران»، پژوهش نامه حقوق کیفری، شماره اول، ۱۳۹۴.
- السان، مصطفی، حقوق فضای مجازی، چاپ دهم، تهران، انتشارات شهر دانش، ۱۳۹۸.
- امیرارجمند، اردشیر، مجموعه اسناد بین المللی حقوق بشر، جلد اول، چاپ اول، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۱.
- انصاری، باقر، حقوق ارتباط جمعی، چاپ ششم، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۹۰.
- انصاری، باقر، حقوق رسانه، چاپ نهم، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۹۰.
- انصاری، مرتضی، کتاب المکاسب، جلد اول، قم، نشر مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۵.
- بحرانی، یوسف، الحدائق الناضره، جلد سیزدهم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۳.
- بلیس، جان، اسمیت، استیو، جهانی شدن - سیاست: روابط بین المللی در عصر نوین، ترجمه ابوالقاسم راه چمنی، چاپ اول، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی و مطالعات تطبیقی ابرار معاصر، ۱۳۸۳.
- پیوندی، غلامرضا، حقوق کودک، چاپ اول، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد چهارم، بیروت، مؤسسه آل البیت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، بی تا.
- حلّی، جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد اول، قم، ۱۴۰۸.
- حلّی، حسن بن یوسف، قواعد الاحکام، جلد اول، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۳.
- حلّی، حسن بن یوسف، تذکره الفقها، جلد پنجم، قم، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ۱۴۱۴.
- سلیمانی، امیر، تضمین های حقوق بشری حمایت از کودکان در فضای سایبر، چاپ اول، زنجان، انتشارات تخت سلیمان، ۱۳۹۸.
- سید فاطمی، سید محمد قاری، حقوق بشر در جهان معاصر، چاپ سوم، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۳.
- سیف، علی اکبر، روانشناسی پرورشی، چاپ دوازدهم، تهران، نشر آگاه، ۱۳۸۳.

- شجاعی کاریزی، مرضیه، «جایگاه حریم خصوصی افراد در حقوق مدنی و قوانین موضوعه ایران»، مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، شماره سی و سوم، ۱۳۹۹.
- شریعتی، مریم، زمانیان، معصومه، خلیلی، میلاد، «انتشار تصاویر کودکان در فضای مجازی و تأثیر آن بر شخصیت‌سازی پیش از بلوغ ایشان در پرتو حقوق ایران و مقررات بین‌المللی»، مجله حقوق و مطالعات نوین، شماره دوم، ۱۴۰۰.
- شهباز قهفرخی، سجاد، مسعودیان، مصطفی، «حمایت از حریم خصوصی اشخاص از منظر آیات و روایات»، فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، شماره دوم، ۱۳۹۱.
- شهید ثانی، زین الدین الجبعی العاملی، الروضه البهیة، جلد چهارم، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳.
- طباطبایی مجاهد، سیدمحمد، المناهل الأحكام، قم، نشر موسسه ال البيت عليهم السلام، ۱۲۴۳.
- طرابلسی، قاضی ابن براج، المهذب، جلد دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۶.
- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن، تهذیب الأحكام، جلد دوم، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷.
- عابد خراسانی، محمود رضا، درآمدی بر حقوق کودک، چاپ اول، تهران، نشر بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۹.
- عامری، محمدعلی، ملک‌زاده، سلیمان، مقیمی، مهدی، موسوی، سید رحیم، پیشگیری از جرائم سایبری سیاست‌ها و راهبردهای بین‌المللی، چاپ اول، تهران، انتشارات سازمان تحقیقات و مطالعات ناجا، ۱۳۹۹.
- علامه حلی، حسن بن یوسف مطهر، مختلف الشیعه فی الاحکام الشریعه، جلد هفتم، قم، مرکز نشر مکتبه الاعام الاسلامی، ۱۴۱۶.
- فیرحی، داود، جهانی‌شدن و مسئله تربیت «مجموعه مقالات جهانی‌شدن»، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی سازمان آموزش و پرورش، ۱۳۸۲.
- فاضل آبی، زین الدین ابی علی الحسن بن ابی طالب، کشف الرموز فی شرح المختصر النافع، جلد اول، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۸.
- فاضل لنکرانی، محمد، تفصیل الشریعه (کتاب الحجر)، بیروت - لبنان، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۱۸.
- فاضل مقداد، جمال الدین، کنز العرفان فی فقه القرآن، جلد دوم، تهران، مکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۴۳.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، التنقیح الرائع لمختصر الشرایع، جلد دوم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴.
- کاظمی، سید علی، گزیده‌ی اسناد بین‌المللی حقوق کودک، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۴.

- هاشمی، سید محمد، حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، چاپ سوم، تهران، نشر بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۳.

- هاشمی خویی، حبیب الله، منهج البراعه فی شرح نهج البلاغه، جلد هشتم، قم، انتشارات دار العلم، ۱۴۰۰.

منابع لاتین

- Davidson J, Gottschalk P. Internet child abuse: current research and policy newyork, Routledge Taylor & Francis Group a Glasshouse book, 2010.

- De Haan J, Livingstone S. Policy and research recommendations, London: EU Kids Online (Deliverable D5), 2009.

- Dooley J.J, Cross D, Hearn L, Treyvaud R. Review of existing Australian, 2009.

- Fielder A, Gardner W, Nairn A, Pitt J. Fair game? Assessing commercial activity on children's favourite Web sites and online environments, 2007.

- Livingstone S. Oneill, children right's online: challenges dilemmas and emerging directions, 2014.

- Steiger B. "A reconstruction of global hydroclimate and dynamical variables over the Common Era", Scientific Data 5, Article number: 180086, 2018.

- The United Nations Children's Fund (UNICEF), Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child Fully, revised, by Rachel Hodgkin and Peter Newell, UNICEF Regional Office for Europe Palais des Nations 1211 Geneva 10, Switzerland, third edition, September 2007.

- Thuraisingham B. Protecting Our Children In Cyberspace, Dallas, TX. 2010.

- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی، جلد دوم و سوم، چاپ اول، قم، نشر دار الحدیث، ۱۴۲۹.

- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، جلد هفتاد و دوم، بیروت، نشر دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.

- محقق حلی، جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد دوم، قم، موسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸.

- معتمدنژاد، کاظم، حقوق تبلیغات بازرگانی، چاپ اول، تهران، نشر دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۸.

- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائده و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، جلد نهم و چهاردهم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳.

- موسوی بجنوردی، محمد، «بررسی مفهوم و معیار کودکی در تفکر اسلامی و قوانین ایران برای بهره‌مندی از حقوق مربوطه»، پژوهشنامه متین، شماره بیست و یکم، ۱۳۸۲.

- نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، جلد چهل و یکم و بیست و ششم، تهران، نشر دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۵.

- وزیر، مجید، حقوق متقابل کودک و ولی در اسلام و موارد تطبیقی آن، چاپ اول، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل وابسته به انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۴.